

Лопушан Тетяна Володимирівна,

*к.філол.н., докторант Національного педагогічного
університету ім. М. П. Драгоманова*

ОСОБЛИВОСТІ АВТОРСЬКОГО МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В ІНДУСТРІАЛЬНУ ЕПОХУ В ПОВІСТІ ВОЛОДИМИРА ЛЕОНТОВИЧА «ПАНИ І ЛЮДИ»

Автор повісті «Пани і люди» Володимир Леонтович належить до тих представників нашої еліти, котрі поклали на себе важку працю виведення селянства з колоніального і патріархального заціпеніння, в якому воно проіснувало кілька століть після втрати державності, лише час від часу нагадуючи про себе вибухами козачих воєн і селянських повстань на цивілізаційному помежів'ї Європи і Азії. ХІХ століття своїм потужним процесом європейського модерного націєтворення поставило перед народом нові виклики і можливості, однак активний імперський спротив і заперечення самого факту існування українства як національної одиниці, а також тривалий процес сепарації інтелектуальної його верстви шляхом зросійщення, спольщення, румунізації тощо в інонаціональних навчальних закладах призвів до ідентифікації української культури як селянської, рустикальної, напівраритетної. Лише завдяки його нечисленній еліті: українським братам-меценатам Семиренкам і Яхненкам, Є.Чикаленку, представникам старовинних шляхетських родів Драгоманових, Косачів, Лисенків та письменству попри всі заборони голос селянства здобувся на своє літературне оформлення.

Водночас художня література стала засобом усвідомлення і донесення до народних мас націє- і державотворчих ідей, осмислення способів подолання дилеми, що постала перед інтелігенцією, щодо того, яким шляхом слід рухатися, щоб подолати народну темноту і злидні – шляхом просвіти чи економічного зростання добробуту селянства. Цей процес І. Франко у своїй

праці «З останніх десятиліть ХІХ віку» образно порівняв з багатокутником, що обертається і вимагає водночас використання всіх можливих підходів [8, т.41, с. 473].

Повість «Пани і люди» стала для В. Леонтовича своєрідним експериментальним майданчиком, місцем випробування задекларованих ним моделей модернізації селянства, служіння задля якого уявляється Леонтовичеві головним призначенням національно свідомих його очільників. Авторська позиція в повісті, маркована широким спектром ідеальних уявлень про народне благо, властивих прихильникам соціалістичних ідей та борцям за визволення упослідженої колонізованої нації, не могла не отримати схвального відгуку сучасників.

В анонсі щодо видання друкарнею Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка повісті «Пани і люди» В. Лукич зазначав: «Повість «Пани й люди», новий твір молодого автора, що так гарно запрезентувався нашій публіці оповіданням «Солдатський розрух», написано вельми талановито і читається з великою приємністю, а всі, що мали нагоду зазнайомитися з нею в рукопису, виражаються про неї з великими похвалами» [4, с. 343].

Поява друком повісті була помічена критикою і здобулась на її прихильне ставлення. «Повість, що йде нині перед читача, написана 1892-го, вийшла у світ книжкою 1893. Автор, можна сказати, дебютував нею в українському письменстві, бо перед тим надрукував у ряді номерів журналу «Дім» 1890 року та окремим виданням одним одне оповідання «Солдатський розрух», – писав у передмові до повісті Сергій Єфремов [1, с. 5].

Уже після публікації її широко й прихильно оцінив С. Томашівський у «Житті і Слові» – як «замітну появу в нашій літературі, що конче заслуговує чогось більшого, як те, щоб її прочитати і відложити» [7, с. 34].

Однак слід зауважити, що в Україну через кордон проникло зовсім мало примірників повісті В. Леонтовича з загальновідомих причин. Але її все ж, як свідчить С. Єфремов, «читано в українських колах, особливо серед студентської молоді, з великим захопленням. Спричинились тому не так

може чисто літературні прикмети повісті, як ті питання, що вона ставила тоді, напередодні громадського розворушення, серед українського громадянства. Автор зумів знайти в нашому тодішньому житті найактивніші справи й поставити їх гостро, немов провидівши, що незабаром поставить так їх і саме життя» [1, с. 34].

Слід зазначити, що українське літературознавство виявило мінімальну увагу до повісті «Пани і люди», як і до творчості її автора в цілому. У Радянському Союзі про одного з міністрів УНР і емігранта не згадували з політичних міркувань. В 30-х роках на еміграції була опублікована в львівській газеті «Діло» стаття С. Сірополко з нагоди смерті письменника та спогади про нього О. Шаповала. Ще через чотири десятиліття з'явився біографічний нарис Й. Сірки «Володимир Леонтович». Справа з вивченням творчості письменника зрушила з місця в пострадянському літературознавстві. Завдяки зусиллям внучатої племінниці Олени Леонтович побачило світ чотиритомне видання його художніх текстів та публіцистики. Вона ж є автором численних статей та монографії «Окрилений Україною» (2008). У періодиці з'явилися дослідження Б. Ванцака, Л. Кочевської, Ф. Погребенника, В. Погребенника, В. Подриги, О. Никанорової, О. Харлан, дисертація О. Наконечної «Творчість В. Леонтовича в контексті української літератури кінця XIX – початку XX століття» (2001). До цього річного ювілею від дня народження письменника Н. Тарасовою та О. Леонтович впорядковано біобібліографічний покажчик «Український подвижник і літератор: до 150-річчя від дня народження Володимира Леонтовича» за науковою редакцією В. Погребенника. Однак багатющий ідейно-тематичний та поетичний світ прози митця ще залишається багато в чому недослідженим.

Декларована в назві повісті «Пани і люди» опозиція традиційна для української літератури і активно експлуатована письменниками, особливо в другій половині XIX століття, яка, як зазначає Ю.Присяжнюк, позначилася «існуванням різновекторних напрямів (своєрідного палімпсесту, коли в житті селян звилася «модерні політичні структури», тривали відповідні соціально-

економічні перетворення, проте в цих нових («недосконалих») практиках повсюди й повсякчас проступали пласти «старою», «доброї» традиційної культури) [6, 398].

Пошук успішних моделей виходу з цієї ситуації «палімпсесту» став основним у повісті В.Леонтовича. Звісно, навряд чи можна вважати його першопрохідцем, оскільки все українське письменство намагалося запропонувати свої рецепти виходу з кризи відносин на селі, однак можна погодитися з С. Єфремовим, що у повісті «Пани і люди» «менше побутових картин, зате більше освітлення теоретичного. Два світи, панів і мужиків, так далекі від себе, що чим більше аналізувати їх обопільні відносини, тим яркіша вказується різниця, тим глибша прірва. Намагання зблизити обидва світи стрічає тяжкі перепони, що виходять з різниць інтелектуальних і моральних різних верстов, а також із різниць у самих таки тих верствах» [1, с. 34].

Традиційна феодальна модель широко висвітлена і практично вже «стандартизована» українською літературою наприкінці ХІХ століття пов'язана з образом повітового маршалка Крутена, що презентує позицію «пана» – щирого прихильника старої феодальної системи суспільних відносин, що декларована його ж реплікою: «Визволили! Пустили з ланцюга дикого звіря! Наділили нас хамами рівноправними!» [3, с. 111]. Його абсолютну монополію на владу над душами і тілами своїх вчорашніх підданих-селян зруйновано, нехай і не повністю, оскільки вчорашні кріпаки за відсутності власності на землю вимушені продавати свою працю на умовах, що мало відрізняються від раніше встановлених. В. Леонтович вдається до широко презентованого в українській літературі сюжету зі звабленням старим Крутеном молодій наймички Гальки, що знаходиться у залежному становищі строкового найму. Письменник використовує для окреслення соціального становища дівчини широкий, можливо навіть, на нашу думку, надмірний набір характерних маркерів: сирота, красуня, щаслива у любовних стосунках, але має боязкого коханого, який пропонує з

конфліктної ситуації досить традиційний вихід – втечу – і відмовляється від прямого протистояння (Чим не пряме посилення до «Наталки Полтавки»!). Розв'язка конфлікту виглядає не зовсім переконливо: шляхом зовнішнього чудесного втручання їхнього «доброго» пана Грицька Судієнка. Зауважмо, що Леонтович намагається відмовитися від традиційної стратегії ідеалізації селянства, однак, звісно навряд чи можна говорити про нігілістичні спроби руйнування ним цієї усталеної традиції. Хоча помітні окремі натяки щодо провини не лише пана, але й самих селян-заробітчан, коли мова йде про примітивність і не облаштованість їхнього побуту. Свідченням тому є зображення громадських приміщень – «людських кухонь» – у господарстві Крутена, де панує абсолютна антисанітарія, а кухарка мотивує небажання прибирати тим, що це, мовляв не вдома, тому не варто звертати увагу на такі «витребеньки».

Поряд з цим явним реверансом в сторону широко розтиражованого традиційного набору селянських типажів виглядає образ старої Мокрини, окремі характеристики якої є прямою ремінісценцією з Нечуєвих баби Параски і баби Палажки: «Так ото ж лихо бабі Мокрині: ніхто віри не йме, ніхто й не оступиться, тільки й знають аби на капость»; «І вже як заведе тоді баба Мокрина чоловіка лаяти, то й півні поснуть, а її поросіння на все село чути» [3, с. 81

Нова капіталістична модель стосунків на селі пов'язана з Олександром Судієнком та його діяльністю в батьківському маєтку. Вона раціональна і позбавлена романтичного прагнення змінити людську природу. Власне, письменник вже на початку твору акцентує увагу на силі і цілісності, але деякій грубості, «рустикальності» старшого з братів: «Олександром опасистий, круглий, меженного зросту людина, тримав себе спокійно та рівно з пильно виробленою повагою. Так, здавалось, він ніколи не кидав думки на те, яким оком глянуть на нього люди, хоч з позору і обсипав кожного недбалою погордою. Спокійна, холодна, кремезна вдача практичної людини відбивалася на його хоч і гарних, та трохи нетесаних рисах» [3, с. 39].

Цікавим видається той факт, що Леонтович вважає, що саме досить бурхлива і відносно вільна у плані громадянських свобод епоха Олександра II сформувала зі вчорашнього студента людину практичну і позбавлену будь-яких ілюзій щодо соціалізму і доцільності залучення селянства до революційної зміни існуючого суспільного ладу. Навпаки, він абсолютно переконаний в потребі перебудови патріархального аграрного суспільства шляхом його індустріалізації і твердої руки розумного господаря: «Господарство стало тепер його паном, його богом» [3, с. 45]. На перший погляд Леонтович підкреслює присутню близькість позицій Крутена і Олександро, коли мова заходить про стосунки між «панами» і «людьми». Якщо Крутен вважає невід'ємною складовою свого спадкового права повну владу над тілами і душами селян, то Олександро формулює свою позицію наступним чином: «Робітник повинен бути машиною і треба одного – щоб жива машина не робила помилок, щоб покірливо слухала свого стерника» [3, с. 45]. А отже, коли виходити з міркувань прихильників соціалістичних ідей, жорстоко експлуатує своїх робітників. Однак, на нашу думку, такий підхід допомагає сформувати майбутнє громадянське суспільство на підставах чіткого правового унормування всіх сфер його життєдіяльності. Невипадково зневірений у своїх ідеалах Гриць приїжджає до брата і знаходить практичне втілення його ідей у Рівчаку: «Тепер ми господарюємо. Їх земля, як і наша, пішла у спільний гурт; вони беруть частину здобутків з своєї частки, як я з своєї; вони усі роблять тут у економії й на заводі і зверх умовної плати я видаю кожну частину здобутків... Та за те й вони повинні як у господарстві, так і у роботі додержувати того, що я велю. Їх ниви, як і мій степ розбиті на руни і ніхто не сміє сіяти на їй що здума і коли здума. Ми оремо, сіємо й косимо по моєму загаду усі в один час ... По нашій умові, яку я постановив їм – частина належних їм грошей щороку лишається на ширшання заводу, чи хотіли б вони того чи ні» [3, с. 126]. Хоча для частини селян така ситуація не видається цілком прийнятною. Деякі з них, очевидно найбільш підприємливі,

не бажають приставати до спілки з паном, оскільки вважають це новим способом закріпачення.

Однак історичний досвід ХХ століття дає підстави нам стверджувати, що запропоновані письменником і вкладені в уста його героя принципи організації селянського господарювання справді мали всі підстави для успіху. На відміну від столипінської реформи вони не спрямовані на руйнування традиційної селянської общини, надавали можливість облаштування раціонального господарювання на об'єднаних земельних ділянках, виключали потребу переселення в далекі краї на вільні землі, яка була однією із стратегічних позицій реформи. Отже, за умов наявності доброї волі і прагнення месіанського служіння з боку заможного українства, презентована Олександром модель за певних умов виглядає цілком життєздатною.

На нашу думку, прообразом оновленого і впорядкованого села та господарства старшого з Судієнків у Рівчаку можна вважати збудоване біля Млієва містечко, надзвичайно детальний опис якого подибуємо у статті П. Клебановського про історію та діяльність фірми братів Степана й Терентія Яхненків та Кіндрата і Федора Семиренків, опубліковану в 1896 році в журналі «Київська старовина» [2]. Матеріал статті ґрунтується на спогадах нащадків славнозвісних українських цукрозаводчиків і меценатів, яким вдалося створити справжню «цукрову імперію», налагодити не лише сільськогосподарське виробництво та переробку цукрового буряка, але й виготовлення сільськогосподарських механізмів, а головне – облаштувати життя своїх працівників за небаченими тоді соціальними стандартами, які були втілені в найрозвиненіших країнах Європи лише в ХХ столітті. Хоча сам В. Леонтович, у силу свого віку не міг особисто спостерігати за діяльністю родинної фірми, яка зазнала краху ще до його народження, але, безумовно, чув немало про неї. Спадкоємець братів Семиренків Василь Федорович Семиренко став духовним наставником племінника своєї дружини, що дало підстави Є. Чикаленку в своєму листі до В. Винниченка

від 22 лютого 1912 р. зауважити: «Коли він (В. Леонтович. – Л.Т.) і став свідомим українцем, то тільки під впливом свого дядька – буржуя, у якого состоїть повіреним по ділам, бо той вже дуже старий» [9, с. 220].

Письменник особисто міг переконатися, що навіть таке самовіддане служіння національній справі на ниві економічній і націєтворчій, яке ми спостерігаємо на прикладі представників його родини, не може слугувати прикладом для розбудови культури і добробуту народу, української державності в цілому, тому що заґрунтоване на ентузіазмі і самозреченій праці однієї людини чи родини, а для успіху нації в цілому цього замало. Історія піднесення і занепаду справи Яхненків-Семиренків тому свідчення.

Таким чином, на прикладі економічних стратегій Крутена і Олександро Судієнка, їхнього ставлення до ведення господарства, Леонтович відтворює у повісті актуальну суспільну ситуацію, яку він характеризує, вдаючись до публіцистичного авторського відступу у повісті наступним чином: «Боротьба двох станів нашої громади доживала кінця. Тепер очевидячки стало зрозуміло, хто з двох ворогів подужає, чия сила – і живо став спорожнятися слабіший табір. Замітаючи слід, викидаючи, як непотрібне сміття, свої давні мрії та думки, тікали з його люди. А той, що подужав, ще не заспокоївся; ще не прийшов час, коли дужий – радий своєю силою, забезпечений – закоханий нею, ласкаво милує ворога. Викоренити, знищити саму згадку про його, загубити все, що хоч на крихту едналося з їм у погляді – то стало метою часу» [3, с. 33]. Проблема в тому, що для подолання тисячолітньої інерції розвитку землеробської спільноти потрібні були колективні зусилля свідомого громадянства, насамперед інтелігенції і представників національної еліти, а не поодиноких альтруїстів. В українському випадку процес входження в індустріальну епоху супроводжувався народженням модерної нації, або, якщо перефразувати назву книги Е. Вебера, перетворенням селянства в українство [10], а отже питання соціальне поєднувалося з національним.

Другу модель перетворення автор пропонує на прикладі економічно-просвітньої стратегія молодшого з братів Судієнків Гриця. Леонтович намагається пояснити відмінність між братами психологічними чинниками і, знову ж таки, обставинами формування особистості, характером освіти. На відміну від старшого брата, якому за патріархальним звичаєм належало посісти статусне місце очільника роду, Гриць почувався вільнішим, виховання його було менш строгим і вимоги до нього в родині ставилися не такі суворі. У своїх творах Леонтович досить часто демонструє схильність пояснювати психологію героїв суспільними та освітніми чинниками: «Невсипуща гризота сумління не давала йому спокою; туга і смуток щодня більшали; незадоволені ідеали, незадоволене бажання правди дедалі дужче нагадували про себе; найпростіші пригоди, яких безліч проходять нечутно повз наші очі, вражали його мов живі докори, малюючись образками зневаги з правди і людського лиха. Така боротьба з власною душею, як боротьба з самим собою надалі була неможлива» [3, с. 108]. Він обирає втечу від запропонованих життям реалій, як вихід з нестерпної ситуації, задля творення власного раю, побудованого за виробленими особисто принципами. Насправді це «рай»-симулякр, що розгортається у окремому світі поза часом і простором.

Тут усі мають бути рівними, тому Гриць Судієнко приховує свій соціальний статус дворянина з його неминучими преференціями в напівфеодальному суспільстві. Серед пріоритетів: втілення українського народовського ідеалу споживання власного хліба, здобутого працею у полі; запровадження раціонального землекористування, інтелектуальне дозвілля і просвітня робота серед селян. Апофеозом «творення нового прекрасного світу» стає започаткування позичкової каси на селі. Однак письменник наголошує, що це скоріше ідеологічна, а не економічна акція: «Гриць найбільшої ваги надавав не самій касі, буде вона чи ні, а тим суспільним почуттям та розумінню, що могли схилити громаду, щоб її спорудити» [3, с. 116].

Чи вдала ця спроба світотворення? Напевне, не зовсім, бо ідилія проіснувала до першого зіткнення з реальністю: «Село поділилось. Голота й середні господарі, побачивши, як не вподобалася дукарям каса, постерегли, що вона їм не на користь, а тоді почали сподіватись на користь собі. Дукарі та біднота зчепилися, знявся галас та гук. Дукарі похвалялись виправити з винуватців свої позички, нахвалялися ще колись пригадати й віддячити; голота сварилася, що полічить їм ребра» [3, с. 116].

Письменник не знаходить можливостей для його порятунку, окрім як шляхом порушення інкогніто свого персонажа і використання ним своїх феодальних привілеїв у стосунках з представниками імперської владної машини. Наступний крок – втеча до братового маєтку, чи то задля інтермецо, чи повна капітуляція. Навряд чи можна погодитися з О. Наконечною, яка вважає, що постать Гриця – втілення авторського ідеалу, швидше це рух у досить поширеному серед української інтелігенції напрямку розробки різних стратегій покращення становища селянства. Вона заґрунтована на народовських ідеалах злиття інтелігенції з селянством задля його просвіти і месіанського служіння ідеї націєтворення. Власне, Леонтович сам оприявлює свою позицію в суто декларативному епілозі до твору: «І «економізм» Олександра, і «культурництво» Грицеве однаково нехтувались політичними обставинами, абсолютистичною Росією, вирішували справу чи то добробуту чи сумління без справжнього «хазяїна», що й економіку й культуру силоміць на послуги мертвим Крутенам. На менше пан Крутен не мирився, на інше пристати не хотів, і тому в його очах і Олександр, і Гриць однаково уявлялись шкідливими мрійниками, що руйнували Крутенів «рай». Їхні ж способи за умов тодішньої дійсності не виходили поза межі утопічного мрійництва» [3, с. 128].

Як юрист і промисловець, добре обізнаний з веденням господарських справ в Україні, В. Леонтович пропонує дві модернізаційні моделі для українського селянства, тверезо усвідомлюючи переваги і недоліки кожної з них, часом підкреслюючи утопічність обраних стратегій. Однак як

прихильник ідеї виховання народу, він налаштований на просуванні дидактичної функції української літератури як визначальної для творення української нації.

Анотація

У статті досліджуються особливості авторського моделювання процесу входження українського села в індустріальну епоху в повісті Володимира Леонтовича «Пани і люди». Автор свідомо використовує прийом типізації персонажів, не вдаючись до глибокого їх розвитку і намагаючись таким чином широко окреслити складну картину станових відносин в постфеодальному суспільстві. Натомість образи братів Судієнків пророблені досить глибоко, подані в розвитку, що підкреслює їхню значущість як носіїв авторської ідеї, окремих моделей соціального розвитку суспільства.

Ключові слова: Володимир Леонтович, повість, селянство, інтелігенція, соціальний тип, утопія, модель.

Аннотация

В статье исследуются особенности авторского моделирования процесса вхождения украинского села в индустриальную эпоху в повести Владимира Леонтовича «Господа и люди». Автор сознательно использует прием типизации персонажей, не прибегая к глубокому их развитию и пытаясь таким образом широко очертить сложную картину сословных отношений в постфеодальном обществе. Такой подход приводит к шаблонности и фрагментарности произведения, подчеркнутой заголовками разделов, достаточно часто содержат короткий анонс событий. Образы же братьев Судиенко проработаны достаточно глубоко, представленные в развитии, что подчеркивает их значимость как носителей авторской идеи, определенных моделей социального развития общества.

Ключевые слова: Владимир Леонтович, повесть, крестьянство, интеллигенция, социальный тип, утопия, модель.

Summary

У статті досліджуються особливості авторського моделювання процесу входження українського села в індустріальну епоху в повісті Володимира Леонтовича «Пани і люди». Твір став своєрідним експериментальним майданчиком, місцем випробування задекларованих ним моделей розвитку народу, служіння задля якого уявляється Леонтовичем головним призначенням національної свідомих освічених його очільників. Автор свідомо використовує прийом типізації персонажів, не вдаючись до глибокого їх розвитку і намагаючись таким чином широко окреслити складну картину станових відносин в постфеодальному суспільстві. Такий підхід призводить до шаблонності і фрагментарності твору, підкресленої заголовками розділів, що досить часто містять короткий анонс подій. Образи ж братів Судієнків пророблені досить глибоко, подані в розвитку, що підкреслює їхню значущість як носіїв авторської ідеї. Однак попри певну дидактичність тексту письменник приходиться до висновку про утопічність запропонованих ним моделей суспільного розвитку.

Ключові слова: Володимир Леонтович, повість, селянство, інтелігенція, соціальний тип, утопія, модель.

Література:

1. Єфремов, С. Утопія з недавнього часу / С. Єфремов // Літературна Україна: газ. письменників України. – 2006. – № 38. – С. 1, 7; Леонтович В. Пани й люди. – Київ, 1929.
2. Клебановський, П. Спогади про фірму братів Яхненко і Симиренко [Електронний ресурс]: // «Київська старовина». – № 1–3. – 1896. – Електрон. дан. (1 файл) Режим доступу: <http://zdibrova.narod.ru/base/announcements/spfsym.pdf>. – Назва з екрана.
3. Леонтович, В. Пани й люди // Зібрання творів. В 4-х т [Текст]. Т. 1. Повісті / В. М. Леонтович; Упоряд. О. Леонтович. – К. : Сфера, 2004. – 355 с. : 8 с. ілюстр. – (Бібліотека газети «Рада»).

4. Лукич, Л. В. Леонтович Пани й люде / Л. В. Лукич // Зоря. – Львів, 1893. – С. 343-348.

5. Наконечна, О. Творчість В. Леонтовича в контексті української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук / Олена Наконечна ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2001. – 234 с.

6. Присяжнюк, Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ - початку ХХ ст. / Ю. П. Присяжнюк . – Черкаси : Вертикаль, 2007 . – 638 с.

7. Томашівський, С. // Життя і Слово. – 1896. – Кн. 1. – С. 34. – Рец. на кн. : Левенко В. Пани й люди : повість / Володимир Левенко. – Львів : Коштом автора, 1893. – 168 с.

8. Франко, Іван. «З останніх десятиліть ХІХ віку» // Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко; Редакційна колегія: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. ; Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1976–1986: Том 41: Літературно-критичні праці (1890–1910) / Редактор тому П. Й. Колесник; Упорядкування та коментарі В. І. Кречотня, Т. Г. Третяченко. – К.: Наукова думка, 1984. – С.471-530.

9. Чикаленко Є., В. Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упор., вступ. ст. Н. Миронець. – К.: Темпора, 2010. – 448с.

10. Eugen Weber, Peasants into Frenchmen The modernization of Rural France, 1870–1914(Stanford, 1976).